

SAİD PAŞA VE HULÂSA-İ MANTIK ADLI ESERİ

Şerefettin ADSOY*

ÖZ

Bir devlet adamı olan Said Paşa birçok ilimle ileri düzeyde ilgilendi. İlgilendiği ilimlerden biri de mantıktır. Hulâsa-i Mantık isimli kitabı mantığa dair yazdığı bir eserdir. Hulâsa-i Mantık hacim olarak küçük olmasına rağmen içerik bakımından kapsamlıdır. Said Paşa mantık konularını birbiriyle var olan bağlantı noktalarını ön plana çıkararak ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Said Paşa, mantık, akıl yürütme

SAID PAŞA AND HIS WORK NAMED HULASA-I MANTIK

ABSTRACT

Statesman Said Paşa interested with the advanced level of many disciplines. Logic is the one which he interested in. His work called Hulâsa-i Mantık is the one he wrote on logic. Hulâsa-i Mantık is a comprehensive study as a content in spite of its small volume. Said Paşa approaches to the issues of logic giving prominence to connection points between them.

Keyword: Said Paşa, logic, reasoning

Giriş

Birçok fikir ve kalem erbabı yetiştiren Diyarbakırlı bir aileye mensup olan Said Paşa (1832-1890), edip ve şair Süleyman Nazif (1870-1927) ve Faik Ali (Ozansoy) (1876-1950)'un da babalarıdır. Öğrenimini Diyarbakır'da tamamlayan Said Paşa iş hayatına Diyarbakır Tahrirat Kaleminde başladı. Daha sonra Mirimiran¹ rütbesiyle değişik illerde

---

* Dr.- sadvan885@gmail.com

¹ Günümüz rütbelerinden Tümgeneral ile Korgeneral rütbeleri arasında bir askeri rütbedir. (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Ferik-2015>)

görev yaptı. Sırasıyla mutasarrıflık, Rumeli Beylerbeyliği ve tekrar mutasarrıflık görevlerinde bulundu. Bir ilim aşığı olan Said Paşa devlet adamı olarak görev yapmanın yanında çeşitli ilim dallarıyla da ilgilendi. Bu ilginin sonucu olarak birçok değerli eser kaleme aldı. İlgi duyduğu ve buna dair eser kaleme aldığı alanlardan biri de mantıktır.

Mantık ilmi kendi tarihi içerisinde birbirinden farklı seviyede ve değişik isimler adı altında ele alınmıştır. Mantığı ilk defa sistemli olarak inceleyip ve bu alana dair *Kategoriler, Önergeler, Birinci Analitikler, İkinci Analitikler, Topikler, Sofistik Deliller, Retorik* ve *Poetik* olarak toplamda sekiz kitap kaleme alan Aristoteles (M.Ö. 384-323) mantığın kurucusu olarak da kabul edilmektedir. Mantığa dair olarak yazmış olduğu bu eserlerden oluşan *Organon*'un isimli külliyat dünyanın çeşitli dillerine çevrildiği gibi eser üzerine birçok çalışma da gerçekleştirilmiştir. İslam dünyasında mantığa dair ilk çalışmalar çeviriler yapmakla başlamıştır. Mantığa dair ilk çeviriler VIII. yüzyıldan itibaren yapılmaya başlanmıştır. Bu tercümelere sonra mantığa dair çalışmalar hız kazanmakla beraber geniş bir coğrafyaya da yayılmıştır. Tercüme dönemini takip eden dönemlerde diğer alanlarda olduğu gibi mantık alanında da birçok eser kaleme alınmıştır. Kindî (801-873), Fârâbî, İbn Sinâ, İbn Rüşd (1126-1198), Fahreddin Razî (1149-1209), Seyyid Şerif (1340-1413) gibi düşünürler mantık'ı ilmi çalışmalarının başlangıcı ve sistemlerinin temeli olarak görmüşlerdir.² İslam düşünce tarihinde mantığa dair yeni araştırmalar Fârâbî ile başlar. Fârâbî'de dağınık halde bulunan mantığı derleyip toplayan ve ona düzenli bir şekil veren ise İbn Sinâ'dır.³ Bu iki filozoftan sonra gelen İslam mantıkçıları ikisinin oluşturmuş olduğu geleneği takip etmişlerdir. Tercüme döneminden sonra ortaya konulmaya başlanan çalışmalar XI. asra kadar devam etmiştir. Bir diğer ifade ile XI. yüzyıldan sonra mantığa dair büyük eserler kaleme alınmadı. Kaleme alınan kitaplar da çoğunlukla öncekilerin şerhleri ya da bu büyük eserler esas alınarak daha çok pedagojik amaçlar doğrultusunda yazılan eserlerden ibarettir.⁴

Tanzimat dönemine kadar Aristo mantığının fikir dünyamıza hâkim olduğunu ifade eden Necati Öner, asırlar boyunca düşünürlerimiz tarafından kaleme alınan bunca mantık eserinin esasını da bu mantık düşüncesinin oluşturduğunu belirtmektedir.⁵ Bu anlamda tanzimattan sonra eski anlayış doğrultusunda yazılan mantık kitapları tercüme ve şerhler

² Öner, Necati, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara 2012, s. 22

³ Ülken, Hilmi Ziya, *Mantık Tarihi*, İstanbul, 1942, s. 82

⁴ Öner, Necati, *a.g.e.*, s. 24

⁵ Öner, Necati, *a.g.e.*, s. 27

ile telifler olarak iki grupta toplanır. Tercüme ve şerhler daha çok Ebheri'nin *İsagoci*'si, Ahdarî'nin *Süllem*'i ve Gelenbevî'nin *Mantık* adlı eserleri üzerine yapılan çalışmalardan oluşmaktadır. Telif eserlere örnek olarak Mehmet Hilmi, Türkçe *Hulasatu'l-Mantık* 1873; Ahmed Hamdi, *Mantık* 1876 ve *Muhtasar Mantık* 1879; Ahmed Cevdet, *Miyar-ı Sedad* 1877; Süleyman Sırrı, *Mantık* 1892; Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık* 1897 gibi eserler gösterilebilir. Bu ismi verilen eserler pedagojik gayeler ön planda tutularak medrese ve okullarda okutulmak üzere, metafizik konulardan elden geldiğince uzak daha çok mantık'ın tekniği dikkate alınarak, kaleme alınmıştır.⁶

Çalışmamızda devlet adamı olmanın yanında değişik alanlara dair kitap kaleme alan Said Paşa'nın hayatını ve mantık ilmine dair yazmış olduğu *Hulâsa-i Mantık* isimli eserini inceleyeceğiz.

1. Said Paşa

1.1. Hayatı

Asıl ismi Mehmed Said olup 1832 yılında Diyarbakır'da doğdu. Babasını daha bir yaşındayken kaybeden Mehmed Said küçük yaştan itibaren hayatını yetim olarak devam ettirmek zorunda kalmıştır.⁷ Seyyid Nesîmî (1369-1417), İsmail Fâmî (ö. 1693), Mehmed Emîrî (1626-1725), Hâmî (1679-1747), İbrahim Cehdî (h. 1185-1223), Süleyman Nazif Efendi (1870-1927) gibi kültürlü bireylerin bulunduğu aileye mensup olan⁸ Mehmet Said'in eğitime de erken yaşlardan itibaren önem verilmiştir. O birkaç nesil şair ve sanatkâr yetiştiren bir aileye mensup olmanın yanında Servet-i Fünûn edebiyatının ünlü şair ve yazarlarından Süleyman Nazif ve şair Faik Ali Ozansoy'un da babasıdır.⁹

Diyarbakır'da medrese eğitimini tamamladıktan sonra vilâyet tahrirat kaleminde vazifeye başlayan Mehmed Said, 1857'de Hâcegânlık rütbesini aldı. 1861'de vilâyet tahrirat kalemi başkâtibi, 1862'de mektupçu muavini, 1868'de de vilâyet mektupçusu olarak görevine devam etti.¹⁰ 1872'de mîrimirânlık rütbesiyle Elazığ, 1874'de de Maraş mutasarrıflığı görevlerine getirildi. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın (1818-1883) kendisine karşı olmasına rağmen, Mithat Paşa (1822-1884) tarafından himaye edilen Said

⁶ Öner, Necati, *a.g.e.*, s. 40

⁷ İnal, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, Ankara, 1957, c. 3, s.1608

⁸ Erdoğan, Kenan, *Diyarbakırlı Said Paşa Divanı*, Manisa, 2003, s.16.

⁹ Akyüz, Kenan, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, 2.b., Doğu Matbaası, Ankara, 1958, s. 361, 385.

¹⁰ Parmaksızoğlu, İsmet, "Sa'id Paşa, Diyarbakırlı Mehmed" *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXVIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1980, s. 50.

Paşa, Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde azledilmesine rağmen Mithat Paşa'nın gayretleriyle memuriyete tekrar dönüp Muş, Siirt ve Mardin mutasarrıflıkları görevlerine getirildi.¹¹

Said Paşa 1891 yılında ikinci kez Muş mutasarrıflığıyla görevlendirildi. İkinci rütbe Mecidi nişanı alan Said Paşa, Muş'ta on dokuz ay görev yaptıktan sonra hastalandı. Hastalığından dolayı kendi isteği üzerine üçüncü kez Mardin mutasarrıflığına getirildi. Yaklaşık olarak buradaki üç aylık hizmetinden sonra 1890 yılında Mardin'de vefat etti.¹²

Devlet görevlisi olarak sürdürdüğü idarecilik vazifesindeki üstün başarısıyla beraber dürüstlüğü ile de milletin takdirini kazandı. İdarî görevlerdeki bu başarısı onun 40 yıl Diyarbekir eyaletinin vazgeçilmez bir yöneticisi olmasını sağladı.¹³ İlim erbabı arasında Said Paşa ismini bilmeyen kimsenin yok denecek kadar az olması onun, yaşadığı dönemde, idareciliğinin yanı sıra, kendisini ilmi ve sanatıyla da kabul ettirdiğini göstermektedir.¹⁴

Birçok ilim ve kitabette söz sahibi olan¹⁵ Said Paşa, memuriyet vazifesinden geriye kalan zamanlarını daha çok tarih ve edebiyatla ilgili yazılmış eserleri okuyup inceleyerek; çeviri ve telif eserler yazarak geçirdi. Bu çalışmalar sonucunda, aşağıda sıralanacağı gibi, çok sayıda eser ortaya koydu. ‘Öğrenmenin zamanı ve mekânı olmadığına kani’ olduğundan, kendisi “meslek-i kudemâda perverde bir zât”¹⁶ olmakla beraber “fünûn-ı cedîde” denilen yeni ilimleri de tahsil etmeye vakit ayırdı. Bu türden çalışmalar sonucunda Faik Reşad (1851-1914) bir ifadesinde “devrin İbn-i Sinâ'sı” olarak anılmayı hak ettiğini belirtmektedir.

1.2.Başlıca Eserleri

Devlet adamı olmanın yanında çok yönlü bir ilmi kişiliğe de sahip olan Said Paşa şu eserleri kaleme almıştır:

- **Dîvânçe-i Eş'ar:** Said Paşa hayattayken basılan bu eser, divan türünden bir eserdir. Diyarbakır'da (1288) basılan bu eser 111 sayfadan oluşmaktadır.
- **Dîvân:** Divanda 193 manzume bulunmaktadır.

¹¹ Yeşilçiçek, Vedat, *Edebiyatımızda “Nazariyat Tartışmaları” ve Mizanü'l Edeb Adlı Eserin Bu Tartışmadaki Yeri ve Önemi*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 2010, s. 6, s. 116

¹² İnal, İbnü'l-emin Mahmud Kemal, *a.g.e.*, s. 1611

¹³ Parmaksızoğlu, İsmet, *a.g.md.*, s. 51.

¹⁴ Reşad, Faik, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁵ Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, (Haz. Nuri Akbayar-Seyyit Ali Karaman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, c. 5, İstanbul, 1996, s. 1458

¹⁶ Faik Reşad, *Eslâf*, Âlem Matbaası, c. II, İstanbul, 1312, s. 19

- **Diyârbekir Tarîhi:** Bu eserde başlangıçtan Osmanlı fethine kadar olan süredeki Diyarbakır tarihini özetlemiş olup Diyârbekir Sâl-nâmesi'nin ikinci kısmının 144 sayfalık bölümüdür.¹⁷
- **Encümen-i Şu'arâ (Mecmû'a-i Müntehabât):** Dîvân şairlerinden seçme beyit ve şiirleri içeren bir mecmuadır.
- **Kasîde-i Nûniyye Tercümesi:** Gazneliler dönemindeki şair ve yazarlarından önemli bir şahsiyet olan Feth el-Bustî'nin ahlâkî öğütler içermesi bakımından önem arz eden '*Unvânu'l-hikem* adlı Arapça bir kasidesinin ilk 45 beyitlik kısmının manzum çevirisidir. Bu çalışma Said Paşa'nın vefatından sonra oğlu Süleyman Nazif tarafından kaleme alınan kısa bir mukaddimenin ilave edilmesiyle beraber *Mahfil* dergisinde yayınlanmıştır.¹⁸
- **İlm-i Hesâb:** İbret Matbaası, İstanbul, 1288[1871].
- **Mir'ât-i Sıhhat:** 1809-1897'de yaşamış olan Dr. Antonin Bassout'dan Mehmed Zeki ile tercüme; Vilayet Matbaası, Diyarbakır, 1287 [1870].
- **Mir'âtü'l-İber (Mufassal Tarih-i Umumî):** İnsanlık tarihini konu edinen bir kitap olup 10 ciltten oluşmasına karşın sadece 9 cildi basılmıştır.
- **Mîzânü'l-Edeb:** Belâgat içerikli bir eser olup 384 sayfadan oluşmaktadır.
- **Nuhbetü'l-Emsâl:** Ahmed b. Muhammed Meydânî'nin Arapça olarak yazmış olduğu eserinin çevirisi olup darb-ı meseller tercüme ve şerhidir.
- **Tabsiratü'l-İnsân:** Bu eserde Ahlak konuları ele alınmış olup Ahmed Necib tarafından neşredilmiştir:
- **Hülâsa-i Mantık:** Mantık ilmine dair hacim bakımından küçük fakat içerik bakımından zengin bir kitaptır.

2. Hülâsa-i Mantık

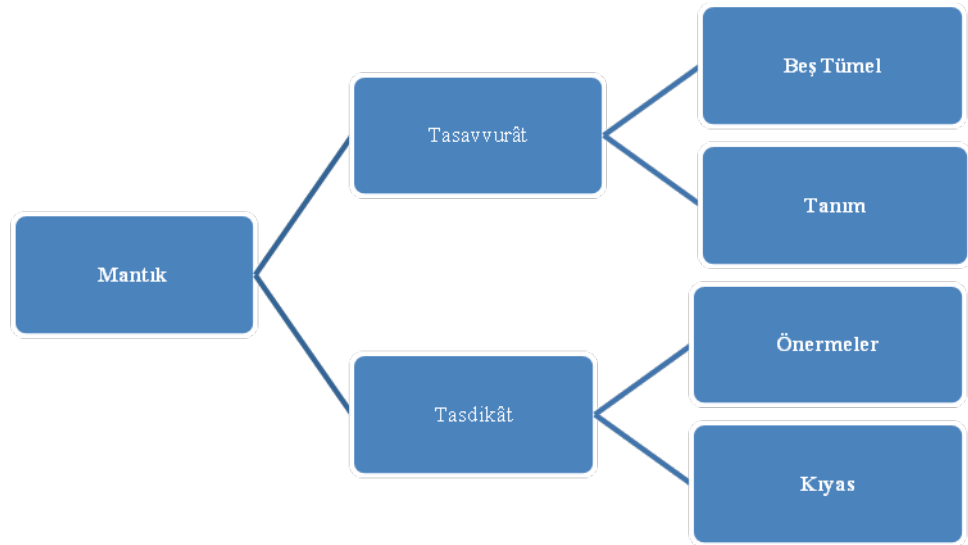
Burada ele alacağımız Tanzimat sonrası kaleme alınan telif türü eserlerden biri olan Said Paşa'ya ait *Hulâsa-i Mantık* isimli eseridir. *Hulâsa-i Mantık* 1315 yılında İstanbul Asır Matbaası tarafından Rüştîye Kısmı için Osmanlıca olarak basılmıştır. Elimizdeki nüshadan anlaşıldığı kadarıyla eser büyük boy olup 65 sayfadan oluşmaktadır. Eserin bir başka basımı da 1310 yılında İstanbul Âlem Matbaası tarafından gerçekleştirilmiştir.

¹⁷ Said Mehmed Paşa (Diyarbakırlı) "Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergâh Yayınları, c.7, s. 430.

¹⁸ Atalay, Mehmet, "Ebu'l-Feth el-Bustî'nin Kasîde-i Nûniyye'sinin, Diyarbakırlı Saîd Paşa Tarafından Yapılan Türkçe Manzum Tercümesi, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Erzurum 2005, s. 27

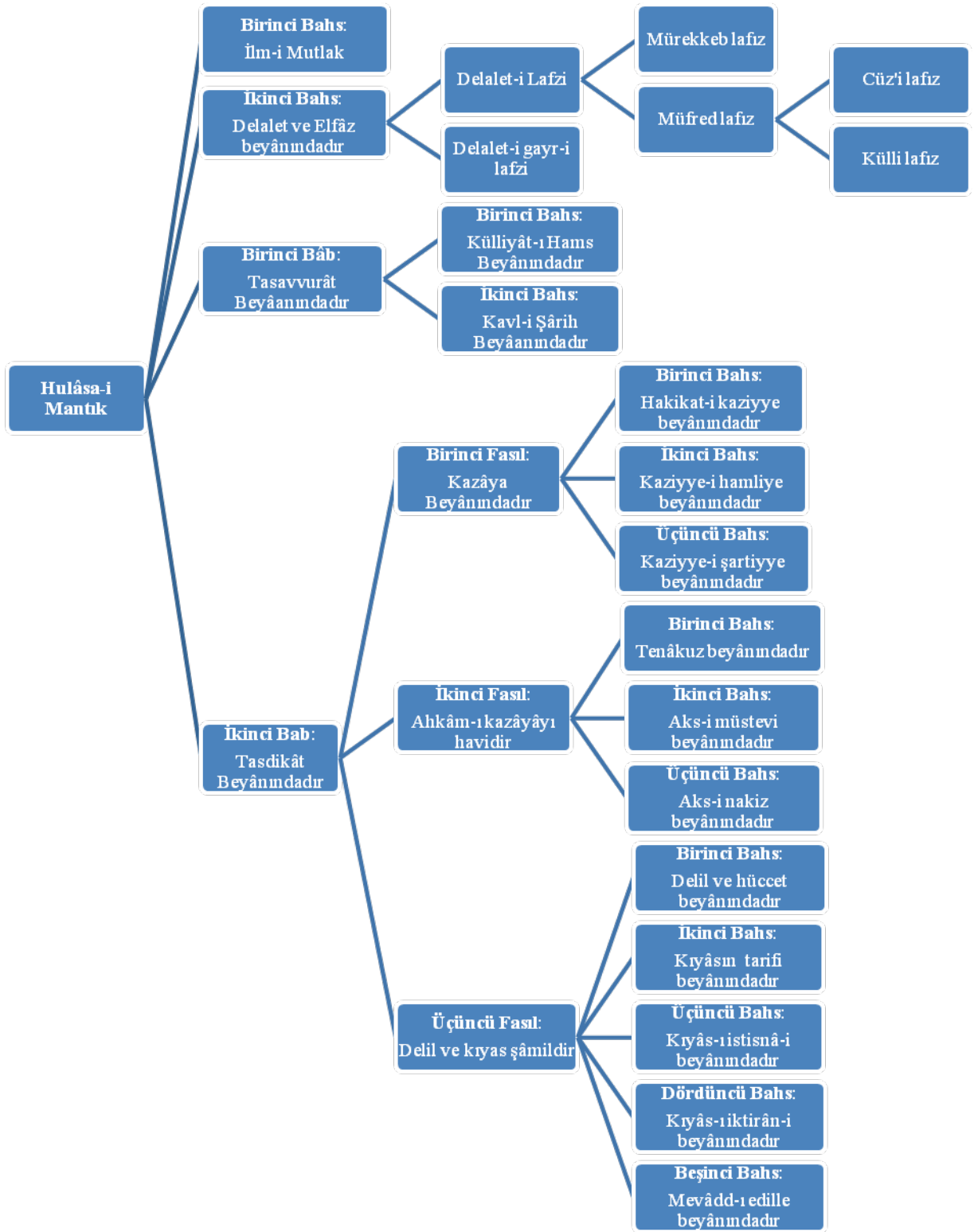
Hulâsa-i Mantık, Kudret BÜYÜKCOŞKUN tarafından latinize edilerek 1998 yılında İşaret yayınlarından Mantık Metinleri 1-2 olarak basılan eser içerisinde yerini almıştır. Mantık Metinleri 1 içerisinde bulunan eser 61. ve 104. sayfaları arasında yer almaktadır. Bu çalışmamızda 1315 yılında İstanbul Asır Matbaası tarafından basılan baskısı dikkate alınacaktır.

İbn Sinâ etkisiyle oluşan gelenekte mantık konuları, tasavvurat ve tasdikât şeklinde iki başlığa ayrılmaktadır. Daha sonra bu iki başlık kendi içerisinde giriş ve amaç olmak üzere iki kısım halinde incelenmektedir. Tasavvuratın giriş kısmı külliyyat-ı hamse denilen beş tümel; amacı ise kavî-i şarih olarak ifade edilen tanımdır. Tasdikât kısmının giriş bölümü önermeler, amacı ise kıyas olarak ele alınmaktadır. Bunu tablo halinde ifade etmek istersek şu şekilde bir manzara karşımıza çıkmaktadır:

Şekil 1: Mantık Konularının Taksimi

Said Paşa yukarıdaki taksimatı genel anlamda takip etmekle beraber bazı konuları ayrı bir başlık altında ele aldığı görülmektedir. Her ne kadar farklı bir taksimat olarak gözükse de genel olarak yukarıdaki şekilden farklı değildir. Said Paşa'nın mantık konularına yönelik olarak yapmış olduğu taksimatı şekil üzerinde göstermek istediğimizde karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Şekil 2: Said Paşa'ya Göre Mantık Konularının Taksimi

Hulâsa-i Mantık'ta konuların şekil bakımından ele alınışı dikkate alındığında Said Paşa'nın İbn Sinâ etkisiyle oluşan geleneğe sadık kaldığı rahatlıkla söylenebilir. Her ne kadar Ebheri'nin *İsagoci*'sinin şekli üzere kaleme alınmışsa da içerik bakımından daha detaylıdır. Dolayısıyla müellif, konuları tasavvurat ve tasdik olarak iki ana bölüme ayırmakla beraber eserin hemen başında ilim, delalet ve lafız mevzularını bu iki bölüm öncesinde ayrı olarak ele almaktadır. Dolayısıyla tasavvurat ve tasdik kısımlarının alt kısımlarını da dikkate aldığımızda eser ilim, delalet ve lafız, beş tümel, tanım, önermeler ve hükümleri, delil ve kıyas olmak üzere yedi bölümden oluşmaktadır. Beş sanat genelde ayrı bir başlık olarak ele alınmasına rağmen müellif burada delil ve kıyas başlığı altında ele almaktadır. Konuları ele alırken müellifin oluşturmuş olduğu taksimatı dikkate alacağız. Şimdi bu bölümleri sırasıyla ele alalım.

2.1. Tasavvurat

2.1.1. İlim

Said Paşa bu kısımda ilmi, “bir şeyin akılda hâsıl olan sureti” olarak tanımlar.¹⁹ O, ilmin tasavvur ve tasdikten meydana geldiğini, tasavvur ve tasdik her birinin ya bedihi ya da nazari olduğunu ifade eder. Akli tasavvur-i nazariyeye ulaştırmanın tanım (*kavl-i şarih*) ve tasdik-i nazariyeye ulaştırmanın da delil ve hüccet olduğunu belirtir. Bilinen tasavvur ve tasdikten bilinmeyen tasavvur ve tasdike ulaşılmaya çalışılırken bazen hataya düşülür. Bu tür durumlarda akli hataya düşmekten alıkoyacak olan bir kanuna ihtiyaç duyulmakta olduğunu belirten müellif, bunun da mantık ilmi olduğunu ifade eder. Ona göre mantığın konusu malumat ve gayesinin de akli hataya düşmekten alıkoymaktır. Bu özelliğinden dolaydır ki mantık ilmi, zihni hatadan koruyan bir alettir.²⁰ Burada dikkat edildiğinde Said Paşa mantığın konusunu malumat ve gayesini de “akli hataya düşmekten alıkoymak” olduğunu belirtmesine rağmen mantığın tanımını sadece gayesi bakımından yapmaktadır. Oysa aynı dönemde yaşayan Ahmet Cevdet mantığın tanımını hem konusu hem de gayesi bakımından yapmaktadır.²¹ Said Paşa'nın mantığı bir “alet” olarak tanımlamasına karşın çağdaşlarından “ilim”²² olarak tanımlayanlar da vardır.

Gayesine göre yapılan mantığın tanımında bir kısım mantıkçı alet olarak bir kısmı da ilim olarak tanımlamaktadır. Bu tanımlama Ortaçağdan beri yapıyor olmasına rağmen

¹⁹ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, Asır Matbaası, İstanbul, 1315, s. 2

²⁰ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 3

²¹ Ahmet Cevdet, *Miyar-ı Sedad*, (Mantık Metinleri 2 içinde) İstanbul 1998, s. 19

²² Ahmet Cevdet, *a.g.e.*, s. 19; Abdurrahman Nacim, *Türkçe Mantık Hulasası*, İstanbul 1306, s. 2

kitaplarda bunun tartışması yapılmayıp değişikliğin sadece tanımlarda olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.2. Delalet ve Lafız

Mantığın ana konuları olan tasavvurat ve tasdikat konusuna geçilmeden önce bu iki konuya temel teşkil etme babından kavram konusu ele alınır. Kavramlar bazı işaretlerle ifade edilir.²³ Bu kavramlar aslında işaretlerin delalet ettiği manadır. Dolayısıyla manaya delaletin mantıkça geçerli olanın hangisi olduğu açıkça bilinmesini gerekli kılmaktadır. Bu anlamda Said Paşa delalet ve lafız konusunu ele alır.

O, delaleti, “bir şeyi anlamaktan başka bir şeyi anlamak gerektiği” şeklinde tanımlar. Delaleti ilkin sözlü ve sözsüz olarak ikiye ayırır, daha sonra kendi içerisinde her birini de vaz’i, tabii ve akli olarak üçe ayırarak örneklerle açıklar. Mantıkçı için sözlü vaz’i olanın asıl olduğunu belirterek, sözlü vaz’i delaletin mutabaka, tazammun ve iltizamî olduğunu ifade eder.²⁴

Müellif delaleti bu şekilde açıkladıktan sonra kavramların hususiyetini ele alır. O, lafzın kendi içerisinde müfred ve mürekkeb olmak üzere ikiye ayrıldığını belirtir. Lafzın cüz’ü eğer mananın cüz’üne delalet etmiyorsa müfred; lafzın cüz’ü mananın cüz’üne delalet ediyorsa mürekkeb lafız olarak tanımlandığını ifade eder. Said Paşa müfred lafzın da kendi içerisinde tikel (*cüz’i*) ve tümel (*küllî*) olmak üzere ikiye ayrıldığını tanımlarını vererek inceler.²⁵ Bu incelemenin ardında beş tümele geçer.

2.1.3. Beş Tümel:

Aristoteles’in mantık eserlerine bir giriş olması maksadıyla Porphyrios (ö. M.S: 304) tarafından *İsagoci* adı altında bir eser kaleme alındı. Müellif eserinde beş tümeli ele almaktadır. *İsagoci* eserini ilk defa mantık kitapları arasında zikreden *Organon* tefsircilerinden biri olan Amonius Saccas’tır. İslam mantıkçıları da İbn Sinâ’nın *Organon* külliyatını *İsagoci*’yi de ekleyerek dokuz kitap olarak belirtmesinden sonra onu takip eden mantıkçılar da bu şekilde kabul etmişlerdir.²⁶ Bu geleneğe bağlı olan Said Paşa da eserinde bu konuya yer verir. Beş tümel konusunun ele alınması tanım konusu için bir hazırlık mesabesindedir. Bu anlamda Said Paşa önce beş tümelin neler olduğunu sıralar. Daha

²³ Öner, Necati, *a.g.e.*, s. 42

²⁴ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 4

²⁵ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 5

²⁶ Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1991, s. 6

sonra bunları kendi içerisinde zati ve arazi olmak üzere ikiye ayrıldığını ifade eder. Beş tümelden zati olan cins, tür ve ayrımı tanımlar, onların çeşitlerini ve derecelerini örnekler eşliğinde gösterir,²⁷ arazi olan hassa ve araz-ı âm'ı da örneklerle açıklar.²⁸

Beş tümelin ilk defa Porphyrios'un *İsagoci*'sinde toplu olarak ele alındığını yukarıda belirtmiştik. Burada Said Paşa beş tümeli ele alırken Porphyrios ağacını dikkate aldığını söyleyebiliriz. Ancak konuyu ele alırken Porphyrios'ta olduğu gibi nakletmediğini, bazı değişikliklerde bulunarak ele aldığını söylemek gerekir. Örneğin Porphyrios'ta zati ve arazi tümel vb. ayrımı söz konusu değilken, Said Paşa ve çağdaşlarında, takip etmiş oldukları geleneğin²⁹ etkisiyle, bu ayrımı görmek mümkündür.

İsagoci eseri dâhil edilerek *Organon* külliyyatı dikkate alındığında beş tümel konusundan sonra kategoriler mevzusu gelir. Ancak Said Paşa'da görüldüğü gibi bir kısım mantıkçı kategoriler konusunu, mantığın konusundan ziyade metafiziğin konusu olduğu düşüncesiyle ele almazken çağdaşı olan Ahmet Cevdet Paşa³⁰ konuya değinir. İbn Sinâ da *eş-Şifâ* isimli eserinde kategoriler konusunu ele alırken *İşârât ve't-tenbihat* isimli eserinde bu konuyu ele almaz.

2.1.4. Tanım (*Kavl-i şarih*)

Tanımı özün araştırılması olarak kabul eden Aristoteles şu şekilde tanımlar: Tanım bir kavramın karakteristik işlemini tayin eden zihin işlemlerine denir.³¹ Aristoteles'in yapmış olduğu bu tanımın izlerini kendisinden sonra gelen mantıkçıların hemen hemen hepsinde görmek mümkündür.

Said Paşa kavli-i şarih denilen tanımın kendi içerisinde lâfzî, tenbihi ve hakiki olmak üzere üçe ayrıldığını belirtir. Bu üç çeşidi de örnekler vererek açıklar.³² Ona göre asıl tanımın “talibin bilmediği bir şeyi bildirecek söz” olarak tanımlananın hakiki tanım olduğunu belirtir. Hakiki tanım da zati tümellerle yapılırsa özsel (*hadd*) ve arazi tümellerle de yapılırsa ilintisel (*resm*) olarak ikiye ayrıldığını ifade eder.³³ Özsel ve ilintisel tanımların da tam ve eksik olmak üzere her birinin kendi içerisinde ayrıca ikiye ayrıldığını örneklerle açıklar.

²⁷ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 6-9

²⁸ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 9-11

²⁹ İbn Sinâ, *Kitabu'ş-Şifâ, el-Medhal*, (thk. Said Zayid) Zevi'l-Kurba, Kum 1430, s. 41

³⁰ Ahmet Cevdet, *a.g.e.*, s. 33-34

³¹ Aristoteles, *Organon IV, İkinci Analitikler*, (çev. H.R. Atademir) İstanbul, 1989, s. 93

³² Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 11-12

³³ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 12

Tanımın yapılması ve çeşitlerine ayrılması konusu dikkate alındığında bu konunun tümellerle sıkı bir ilişkide olduğu açıkça görülür. Dolayısıyla tümeller gerçek anlamda iyi bilinmeden tanımın mahiyeti anlaşılmayacağı gibi bir şeyin cinsi, faslı ve ayrımı da bilinmeden o şeyin tanımı yapılamaz. Tasavvurat kısmını bu şekilde bitiren müellif tasdikât kısmının ilk konusu bir diğer ifade ile tasdikâtın girişi olan önermeler konusuna geçer.

2.2. Tasdikât

Mantığın ikinci bölümü tasdikattır. Tasdikâtın girişi önermeler maksadı ise kıyastır.

2.2.1. Önermeler ve Hükümleri

Önerme iki veya daha fazla terimle oluşturulmuş bir sözdür. Bu sözün bir şey hakkında doğru ya da yanlış olması gerekir. Bu nedenle doğru ya da yanlış olduğu ifade edilemeyen dua, emir, soru gibi sözler önerme kabul edilmemektedir. Dolayısıyla bir sözün doğrulanıp yanlışlanması için o sözün bir şeyi tasdik veya inkâr etmesi gerekir. Yani bir hüküm ihtiva etmesi gerekir. Aristoteles önermeyi şu şekilde tanımlamaktadır: “Bir şey hakkında bir şeyi tasdik veya inkâr eden sözdür.”³⁴

Said Paşa tasdikât beyanı başlığı altında önermeleri iki fasıl halinde ele alır. Önermeleri ve hükümlerini tasdikâtın girişi olarak kabul eder ve önermeyi “anlamı yönünde doğruluk ve yanlışlık ihtimali olan söz”³⁵ şeklinde tanımlar. Bu tanım bağlamında önermeleri yüklemli, bitişik şartlı ve ayrık şartlı önerme olarak sınıflandırır.³⁶ Bu sınıflandırmayı yaptıktan sonra konuları ayrı ayrı ve detaylı bir şekilde ele alır.

Said Paşa önce yüklemli önermeleri ele alır. Bu anlamda yüklemli önermenin unsurlarını, olumlu-olumsuz olma durumlarını, özelliklerini, çeşitlerini, tümel, tikel oluşlarını tek tek açıklar ve belirsiz önermeye de kısaca değinir. Yüklemli bir önermenin nasıl madule olduğuna değinerek çeşitlerini sıralar.³⁷

Şartlı önermeleri geniş denilebilecek şekilde ele alan müellif, bitişik ve ayrık şartlı olarak ikiye ayırır. Daha sonra bitişik şartlı önermeyi kendi içerisinde gerekli (*lüzumiyye*) ve rastlantılı (*ittifakiyye*) olarak ikiye ayırarak ele alır. Ardında da ayrık şartlı önermeyi

³⁴ Aristoteles, *Organon II Önerme*, (çev. H.R. Atademir), İstanbul 1989, s. 10

³⁵ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 13

³⁶ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 14-15

³⁷ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 15-21

gelenekte olduğu gibi hakikiye, maniatü'l-cem ve maniatü'l-hulüvv tarzında çeşitlerini açıklar.³⁸

Said Paşa ve çağdaşları dikkate alındığında yazmış oldukları eserlerde diğer konulara yer vermelerine karşılık modal önermeler konusuna daha az yer verirler. Hatta bir kısmı hiç yer vermez. Modal önermeye yer verenler arasında Ahmet Cevdet, Gelenbevi yer alırken Said Paşa'nın da içerisinde bulunduğu bir kısım ise hiç yer vermezler.

Müellif önermelerin hükümleri konusu kapsamında yalnız çelişiklik, düz ve ters döndürmeyi ele alır. Hangi tür önermelerin kendi aralarında çelişik olduğunu ve bu önermelerin çelişik olma şartlarını belirttikten sonra³⁹ önermelerde ters ve düz döndürmelerin nasıl gerçekleştiğini örneklerle gösterir. Said Paşa önermeler arası ilişkiler konusunda altık, üst karşıt ve alt karşıt konularını ise ele almaz. Önermeler ve hükümleri konusunu bu şekilde ele aldıktan sonra kıyas konusuna geçer.

2.2.2. Kıyas

Mantığın en önemli konusu kıyastır. Klasik mantığın vermek istediği şey beş tümel vasıtasıyla tanımlara ulaşmak, tanımlardan da önermeleri oluşturmak ve önermelerle de kıyası meydana getirmektir. Said Paşa da önemine binaen konuyu detaylı bir şekilde inceler.

Müellif kıyas konusuna geçmeden önce delil konusunu ele almaktadır. O, delilin dört çeşit olduğunu belirtip “bizzat sonucu gerekli kılan kısım”⁴⁰ olarak tanımladığı kıyas konusuna geçmektedir.

Said Paşa bütün mantık kitaplarında yapılan tanıma yakın bir tanımla kıyası “önermelerden oluşmuş bir delil olup, o deliller kabul edildiğinde zatından dolayı sonucu gerekli kılar”⁴¹ şeklinde bir tanımlama ile tanımlar. Çoğu mantık kitabında kıyasın tanımında kullanılan ifadeleri açıklamak ve tanıma ne türden akıl yürütmelerin dâhil edildiği ve edilmediğine yönelik açıklamalar⁴² yer almasına rağmen Said Paşa bu konuya değinmeksizin kıyasın çeşitlerine geçer.

³⁸ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 21-29

³⁹ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 29-35

⁴⁰ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 36

⁴¹ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 35

⁴² Bkz. Fârâbî, *Kitabu'l-Kıyasi's-Sağir*, (el-Mantık inde'l-Fârâbî-II içinde), (thk. Refik el-Acem), Daru'l-Meşrik, Beyrut 1987, s. 59; İbn Züra, *Mantıku İbn Züra*, Beyrut, 1994, s. 108; İbn Sinâ, *Kitabu'ş-Şifa, el-Kıyas*, (thk. Said Zayid) Zevi'l-Kurba, Kum 1430, s. 54; F. Râzî, *Mulahhas*, (thk. Ahad Feramerz Karamlekl

Said Paşa mantık kitaplarında genel kabul görüldüğü gibi basit kıyasları kesin (*iktirani*) ve seçmeli (*istisnai*) olarak ikiye ayırır. Mantık kitaplarında ilk olarak kesin kıyas ele alınmasına karşın Said Paşa ilkin seçmeli kıyasları ele alır. Ardından da kesin kıyasın unsurlarını ele alarak inceler.⁴³ Unsurları ele aldıktan sonra kıyası oluşturan önermelerin niteliğine göre ikiye ayrıldığını belirtir. Buna göre eğer kıyası oluşturan önerme yüklemli ise kesin yüklemli (*iktiran-i hamli*); eğer kıyası oluşturan önermeler yüklemli ile şartlıdan ya da şartlı önermelerden oluşmuşsa buna da şartlı yüklemli (*iktirani-yi şarti*) olarak isimlendirir.⁴⁴ Bu açıklamalardan sonra yüklemli önermelerden meydana gelen basit kesin kıyasın şekillerinin meydana gelmesi ve bu şekillerin sonucunda ortaya çıkan modları incelemeye geçer.

Said Paşa bu bölümde ele aldığı kıyas konusunu ilgili kavramları ele alarak başlar. Bu anlamda şeklin ne demek olduğunu tanımlayarak, kıyas şekillerinin orta terime bağlı olarak nasıl meydana geldiğini açıklar. Aristoteles ve mütekaddimun İslam mantıkçılarının dördüncü şekli kabul etmemelerine karşın Said Paşa müteahhirin İslam mantıkçıları gibi kıyas şekillerini dört olarak kabul etmekte ve ortaya çıkan dört şekli orta terime göre farklılaşmasını inceler. Müellif birinci şeklin geçerli olması için büyük öncülün tümel, küçük öncülün de olumlu olması gerektiğini belirtir. Bu şartlar doğrultusunda birinci şekilde geçerli mod sayısının dört adet olduğunu örneklerle gösterir. Birinci şekilde olduğu gibi ikinci, üçüncü ve dördüncü şekillerin de şartlarını sıralayıp bu şartlar bağlamında ikinci şeklin dört, üçüncünün altı ve dördüncü şeklin de sekiz moda sahip olduğunu ifade edip ve her bir moda ayrı ayrı örnek vermektedir.⁴⁵

Aristoteles gibi İslam mantıkçılarından mütekaddimunun da dördüncü şekli kabul etmediğini yukarıda belirttik. Dördüncü şekli kabul eden müteahhirin İslam mantıkçıları arasında da söz konusu şeklin kabul edilen mod sayısında farklılık olduğu görülmektedir. Bu mantıkçıların bir kısmı mod sayısını beş⁴⁶ olarak kabul ederken Said Paşa'nın da dâhil

---

ve Adine Asgarinejad), Tahran 1381, s. 243; N. Tusi, *Esasu'l-İktibas*, (thk. Hasan Şafii, Muhammed Said Cemaleddin), el-Meclisu'l-A'la Li's-Sakafe, Kahire 2004, s. 197; Abdunnafi, *Burhan-ı Gelenbevi*; Ahmet Cevdet, *Miyar-ı Sedad*

⁴³ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 36-48

⁴⁴ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 48

⁴⁵ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 41-48

⁴⁶ K. Râzi, *Şerhu'l-Metali*, (thk. Usame Saidi) Kum 1395, c.II, s. 303; Şihabuddin Ahmed b. Abdu'l-Mun'im el-Ezheri, *İzahu'l-Mühem Min Meani's-Süllem*, Ürdün 2013, s. 116-117

olduğu grup mod sayısını sekiz⁴⁷ olarak kabul etmektedir. Bu iki grubun kabulünden farklı olarak Ebheri dördüncü şeklin sonuç veren mod sayısının basit kıyaslarda beş; bileşik kıyaslarda ise üç toplamda ise sekiz olduğunu belirtmektedir.⁴⁸

Said Paşa şekillerin modlarına ayrı örnek vermesine rağmen ikinci, üçüncü ve dördüncü şekillerde yapılan kıyasların geçerliliğini denetleme konusuna değinmeden geçmesi dikkat çekmektedir.

Said Paşa daha sonra kesin kıyasın çeşitlerini ele alır. O, geleneğe uyararak kesin kıyasların altı çeşit olduğunu belirtir. Bunlardan birincisinin iki yüklemli önerme ile oluşan öncülden meydana geldiğini ifade eder. Bu kıyas çeşidi, yukarıda ele aldığımız üzere, günümüzde yüklemli kesin kıyas başlığı altında incelenmektedir. Diğer beş çeşit kıyasın ise öncüllerden en az birinin şartlı olmasıyla kurulan kıyas olduğunu örneklerle gösterir.⁴⁹ Bu beş çeşit kıyas günümüzde kaleme alınan mantık kitaplarında “Şartlı Kesin Kıyas” başlığı altında ele alınmaktadır.

2.2.3. Beş Sanat

Said Paşa, kıyasın uygulama yeri olan beş sanatı kitap ölçeğinde değerlendirildiği zaman geniş olarak ele alır. Beş sanata dair yapmış olduğu tanım sistemli görünse de diğer mantık kitaplarıyla hemen hemen aynıdır.⁵⁰

Beş sanat başlığı altında burhan, cedel, hitabet, şiir ve muğalata konuları ele alınmaktadır. Önergelerin verdiği bilgilerin niteliğine göre sıralanan beş sanat kendi içerisinde derecelenmektedir. Bu derecelenme sonucunda en önemli yeri burhan almaktadır.

Burhan: Öncülleri nitelik bakımından değerlendirildiği zaman burhanın kesinlik ifade eden önermelerden oluştuğunu ifade eden Said Paşa, bu önermelerin de evveliyat, fitriyyat, müşahadat, mütevatirat, mücerrebat ve hadsiyyat türünde olduğunu örneklerle açıklar.⁵¹ Burhanı, takip edilen yöne göre, ikiye ayırır. Buna göre eğer burhan sebepten

⁴⁷ Kazvini, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, (thk. Mehdi Fadlallah) el-Merkezi's-Sakafi'l-Arabî, Beyrut 1998s. 157-158; K. Râzi, *Tahriru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, (tashih Muhsin Bidarfer) Menşurat-ı Bidar, Kum 2000s. 404

⁴⁸ Ebheri, *Keşfu'l-Hakâik*, (thk. Hüsayin Sarıoğlu), İstanbul 1998s. 134, 137

⁴⁹ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 48-52

⁵⁰ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 52

⁵¹ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, s. 53-54

sonuca giderse *burhan-ı limmi*, sonuçtan sebebe giderse de *burhan-ı inni* olduğunu örneklerle izah eder.⁵²

Cedel: Said Paşa cedelin, meşhurat veya müsellemat türü önermelerden meydana geldiğini ve bundan da maksadın muhatabı ilzam ya da ikna etmek olduğunu ifade eder.⁵³

Hitabet: Said Paşa hitabetin makbulat ve maznunat türünden olan önermelerle meydana geldiğini ve hitabetin, insanları iyiliğe teşvik ve kötülükten de sakındırma amaçlı olduğunu belirtir.⁵⁴

Şiir: Said Paşa bu sanat türünün muhayyelattan oluştuğunu örneklerle ortaya koyar.⁵⁵

Muğalata: Said Paşa muğalatanın diğer sanat türlerinden farklı olarak hem şekil hem de madde bakımından geçersiz olduğunu örnek vererek açıklar. Müellif muğlatadan maksadın hasmı galat üzere ikna olduğunu, hasım muannid olmadıkça da muğalatanın kullanılmasının caiz olmadığını ifade eder.⁵⁶ Bu son ifadesiyle de kitabı sonlandırır.

⁵² Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık* , s. 54-55

⁵³ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık* , s. 55-56

⁵⁴ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık* , s. 56

⁵⁵ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık* , s. 56

⁵⁶ Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık* , s. 56

Sonuç

İnsanlık tarihi boyunca ilim, türü bakımından fark etmeksizin ilim olması hasebiyle her kesimden taraftar bulmuştur. Dolayısıyla ilim sadece ilim tahsili yapılan ortamlarda bulunan kişilerle sınırlı kalmamış aksine bu ortam haricindeki ilim âşıkları tarafından da ilgi görmüştür. Tarihin şahitlik ettiği ilim âşıklarından biri de Said Paşa'dır.

Said Paşa bir devlet adamı olma özelliğiyle ön plana çıkmasına rağmen edebiyat ve tarih başta olmak üzere dönemin değişik ilim dallarıyla yakından ilgilenmiştir. İlgilenmiş olduğu ilim dallarının bir kısmına dair eserler de kaleme almıştır. Eser kaleme aldığı ilim dallarından biri de mantıktır.

Said Paşa, mantık içerikli olan *Hulâsa-i Mantık* isimli eserinde konuların çok detayına inmeden ama konuları bir bütün olarak görerek tek tek ele almaktadır. Bu yaklaşımı sonucunda okuyucuya hangi konunun ne tür bir işleve sahip olduğunu hissettirme bakımından oldukça dikkat çekicidir. Konuların ele alınış şekli ve içeriği dikkate alındığı zaman gelenekten farklı bir şey söylemediği gibi bu geleneğe sıkı sıkıya bağlı olduğu da açıkça görülmektedir.

Eserde kullanmış olduğu dil her ne kadar günümüz Türkçesi bakımında ağır gelse de mantık konularını anlatımı bakımından değerlendirildiğinde kavramları yerli yerinde kullandığı görülmektedir. Kavramları bu şekilde tutarlı ve yerli yerinde kullanmış olmasından dolayı konuların anlaşılması noktasında oldukça kolaylık sağlamaktadır.

Kısacası mantık ilmine dair bu eserin ilim tahsili yaptırılardan ziyade bir devlet adamı tarafından ele alınmış olması müellifin ilme verdiği değeri göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Eserin bir devlet adamı tarafından kaleme alınmış olması mantık ilminin de sadece ilim tahsil etmede değil hayatın her noktasındaki herhangi bir uygulama için de gerekli olduğunu belirtmesi yönünden de ayrı bir ehemmiyet arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Nacim, *Türkçe Mantık Hulasası*, İstanbul 1306

Ahmet Cevdet, *Miyar-ı Sedad*, (Mantık Metinleri 2 içinde) İstanbul 1998

Akyüz, Kenan, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, 2.b, Doğu Matbaası, Ankara, 1958

Aristoteles, *Organon II Önerme*, (çev. H.R. Atademir), İstanbul 1989

- *Organon IV, İkinci Analitikler*, (çev. H.R. Atademir) İstanbul, 1989

Atalay, Mehmet, “*Ebu’l-Feth el-Bustî’nin Kasîde-i Nûniyye’sinin, Diyarbakırlı Saîd Paşa Tarafından Yapılan Türkçe Manzum Tercümesi*, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Erzurum 2005

Ebheri, *Keşfu’l-Hakâik*, (thk. Hüseyin Sarıoğlu), İstanbul 1998

Erdoğan, Kenan, *Diyarbakırlı Said Paşa Dîvânı*, Manisa, 2003

Fahredden Râzî, *Mulahhas*, (thk. Ahad Feramerz Karamelekl ve Adine Asgarinejad), Tahran 1381

Faik Reşad, *Eslâf*, Âlem Matbaası, İstanbul, 1312, c. II

Fârâbî, *Kitabu’l-Kıyasi’s-Sağır*, (el-Mantık inde’l-Fârâbî-II içinde), (thk. Refik el-Acem), Daru’l-Meşrik, Beyrut 1987

İbn Sinâ, *Kitabu’ş-Şifa, el-Kıyas*, (thk. Said Zayid) Zevi’l-Kurba, Kum 1430

- *Kitabu’ş-Şifa, el-Medhal*, (thk. Said Zayid) Zevi’l-Kurba, Kum 1430

İbn Züra, *Mantıku İbn Züra*, Beyrut, 1994

İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. 3, Ankara, 1957

Kazvini, *er-Risâletü’ş-Şemsiyye*, (thk. Mehdi Fadlallah) el-Merkezi’s-Sakafi’l-Arabî, Beyrut 1998

Kutbuttın Râzî, *Şerhu’l-Metali*, c.II, (thk. Usame Saidi) Kum 1395

- *Tahriru’l-Kavaidi’l-Mantikiyye*, (tashih Muhsin Bidarfer) Menşurat-ı Bidar, Kum 2000

Nasıruddin Tusi, *Esasu’l-İktibas*, (thk. Hasan Şafii, Muhammed Said Cemaletdin), el-Meclisu’l-A’la Li’s-Sakafe, Kahire 2004

Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1991

- *Tanzimattan Sonra Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara 2012

Parmaksızoğlu, İsmet, “Sa’id Paşa, Diyarbakırlı Mehmed” *Türk Ansiklopedisi*, c. XXXVIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1980

Said Mehmed Paşa (Diyarbakırlı)” *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, c.7, DergâhYayınları,

Said Paşa, *Hulâsa-i Mantık*, Asır Matbaası, İstanbul, 1315

Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, (Haz. Nuri Akbayar-Seyyit Ali Karaman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, c. 5, İstanbul, 1996

Şihabuddin Ahmed b. Abdu’l-Mun’im el-Ezheri, *İzahu’l-Mübhem Min Meanî’s-Süllem*, Ürdün 2013

Ülken, Hilmi Ziya, *Mantık Tarihi*, İstanbul, 1942

Yeşilçiçek, Vedat, *Edebiyatımızda “Nazariyat Tartışmaları” ve Mizanü’l Edeb Adlı Eserin Bu Tartışmadaki Yeri ve Önemi*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 2010, s. 6

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Ferik-2015>